

A.İ.MƏMMƏDBƏYLİ*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: mamedbeilifa@mail.ru*

DOI:10.48652/f7958-7114-7410-p

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**BAĞLAYICILAŞMIŞ ZƏRFLƏRİN MƏTNİN
RİTORİK STRUKTURUNDAKI ROLU***Açar sözlər: zərf, bağlayıcı, mətn, informasiya, əlaqələndirmə, ritorik struktur, münasibət.**Ключевые слова: наречие, союз, текст, информация, согласование, риторическая структура, отношение.**Key words: adverb, conjunction, text, information, coordination, rhetorical structure, attitude.*

Mətnin ritorik strukturunda qrammatik vasitələrlə yanaşı dilin qrammatikləşmiş vasitələrinin mühüm rolu vardır. Dilin qrammatik vahidləri qrammatik sistemdə sabitləşmiş, morfoloji və sintaktik funksiya cəhətdən tam müəyyənləşmiş dil vahidləridir. İngilis dilinin morfolojiyasında sözdüzəldici və kateqorial şəkilçilər buna misal ola bilər. Sintaktik vahidlərə gəldikdə isə müxtəlif tipli əlaqələr sistemi və onların formalaşmasında iştirak edən vasitələr dildə sabitləşmiş qrammatik məzmun kəsb edir. Qrammatik vasitələr termini çox geniş əhatə dairəsinə malikdir və biz onları leksik vahidlərlə oppozisiyada yerləşən dil vahidlərinin funksiyası ilə səciyyələndiririk. Lakin dilin tarixi inkişafının izlənilməsi onun evolyativ inkişaf xüsusiyyətinə malik olduğunu üzə çıxarır. Ona görə də dilin daim inkişaf etməsi faktı artıq dilçilikdə qəbul olunmuş konsepsiyadır. Bu prosesdə dil quruluşuna təsiredici səviyyədə müşahidə olunan leksik vahidlərin qrammatikləşməsi dilin sistemində təsiredici səviyyədədir. Digər tərəfdən, nəinki müəyyən fikrin, həm də informasiyanın qurulmasında, məndə komponentlərarası əlaqələrin reallaşmasında böyük rol oynayır. Leksik vahidlərin qrammatikləşməsi çox zəif gedən evolyutiv prosesdir, onların qrammatik funksiyası əvvəlcə situativ, sonra isə morfoloji motivləşmə əsasında gəldikcə dil sistemində daimi funksiya yerinə yetirir. İltisqa dillərdə mövcud olan ilkin şəkilçilər leksik vahidlərin semantik ümumiləşməyə məruz qalması nəticəsində qrammatikləşmişdir. Bu proses qrammatikləşmə dərəcəsi və bu prosesin əhatə dairəsindən və kəmiyyətindən asılı olaraq bütün əsas nitq hissələrini əhatə edir. Nəticədə müasir dil nöqtəyi-nəzərindən əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında ortaq mövqedə dayanan desemantizasiyaya uğramış köməkçi söz qrupları formalaşır. Bu prosesdə dillərin spesifikliyindən asılı olaraq desemantizasiyanın təzahür formaları meydana çıxır (3, s.34-40). Bu silsilədən ingilis dilində zərflərin qrammatikləşərək bağlama funksiyasını yerinə yetirməsi diqqəti cəlb edir. Bildiyimiz kimi tarixi baxımdan zərflər digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə sonralar formalaşmışdır. Onların mövcudluğunun qısa tarixinə baxmayaraq dilin morfoloji sisteminin zənginləşməsində mühüm rol oynayan qrammatikləşmə prosesinə daxil olmasını təkcə lingvistik amillərlə izah etmək mümkün deyil, o, həm də insanlararası kommunikasiyanın funksional cəhətdən genişlənməsindən irəli gələn tələblərlə də izah oluna bilər. Bu proses qeyd etdiyimiz kimi digər əsas nitq hissələrini də əhatə edir. Məsələn əvəzlilərin qrammatikləşməsi də zərflər kimi funksional baxımdan qrammatikləşməsi təsir dairəsi baxımından dilin morfoloji və sintaktik səviyyəsi ilə də səciyyələnir və mətn nəzəriyyəsində deyildiyi kimi mətnin ritorik strukturunun qurulmasında da mühüm rol oynayır. Məsələn nisbi əvəzlilər: who(m), which (kim, hansı – insanlara aid münasibətlərdə işlənir), that, whose(ki, kimin –

predmetlərə və heyvanlara aid münasibətlərdə işlənir). Onların qrammatikləşmə istiqaməti bağlayıcıların funksiyası ilə üst-üstə düşərək tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında təşkilədiçi rol oynayır. Eləcə bu funksional səciyyə əsasında mətnin komponentlərinin bir-biri ilə bağlanması, mətn ierarxiyasının formalaşmasında mühüm funksiya yerinə yetirir. Bu kontekstdə *“therefore, then, however, nevertheless, still, yet, besides, moreover, otherwise, else, consequently, when, then, where, why, how”* (*“Buna görə də, o zaman, buna baxmayaraq, yenə də, hələ də, bundan əlavə, başqa bir şəkildə, başqa zamanla, sonra, harada, niyə, necə”*) qrammatikləşmiş zərfləri misal göstərmək olar.

Zərflər sintaktik baxımdan cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Müqayisə üçün deyək ki, zərflər cümlənin əvvəlində gələndə zərflilik onlarda zəifləyərək və əvvəlki cümlə ilə əlaqəni göstərir və emfatik səciyyədə olur (3). Bu xüsusiyyət zərfin mətn və diskurs əlaqələndiricisi və diskursun informasiya strukturunda tematik proqressiyanı göstəricisidir (4, s.135-157). Luis zərf və ya zərflər ifadələri (bağlamaları) adlandırır. O, bir çox diskurs strukturu modellərinin koherentlik münasibətləri ilə bağlı olduğu fikrini irəli sürür. Məsələn, Ritorik struktur nəzəriyyəsi kontekstində qrammatikləşmiş zərflər və ya zərflər birləşmələri koherentlik münasibətləri ilə informasiya strukturunu birləşdirir. Bu nəzəriyyənin ilkin variantında iki koherent münasibətlərdən (simmetrik və asimmetrik) bəhs olunur və bu münasibətlərin əksəriyyətinin asimmetrik olduğu bildirilir (5). *“Where, when, why”* zərfləri tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bir-biri ilə bağlayır. Həmçinin mətnin komponentlərini də bir-biri ilə bağlayaraq mətn bütövlüyünün yaranmasında iştirak edir. Prof. A.Y.Məmmədov yazır: *“Nəzərdən keçirilən mürəkkəb sintaktik bütöv bir neçə struktur-semantik əlaqənin daşıyıcılarının iştirakı ilə yaranmış və bu da mətnqəbuledicisinin müvafiq informasiyanı adekvat şəkildə əldə etməsi üçün mühüm amilə çevrilir. «И» (Və) bağlayıcısının mətnin orta mərhələsində və sonunda «когда» zərfləri ilə birgə ardıcılıq münasibətlərinin daşıyıcıları kimi məqamları, eləcə də leksik təkrar, deyktik elementlərin işarə funksiyalarının təmin etdikləri digər semantik münasibətlərlə həmahəng burada möhkəm struktur-semantik əlaqəliliyi təmin edir”* (2,37).

Bağlayıcılaşmış zərflər aşağıdakı qrammatik funksiyaları yerinə yetirir:

“Наречие не только определяет глагол, прилагательное или другое наречие, но также может служить вопросительным словом, с которого начинается вопросительное предложение. К таким наречиям относятся when? когда? where? где? why? почему? how? как?”

When did you arrive? Когда вы приехали?

Where are you going? Куда вы идёте?

Why do you think so? Почему вы так думаете?

How will he do it? Как он это сделает?

Наречие может служить для соединения независимых предложений. К таким наречиям относятся *so* поэтому, таким образом, *itak*, *therefore* поэтому, *then* затем, *тогда*, *however* однако, *nevertheless* тем не менее, *still*, *yet* тем не менее, *все же*, *besides* кроме того, *moreover* сверх того, *кроме того*, *otherwise*, *else*, *or else* иначе, в противном случае, *a to*

It was late, so I went home. Было поздно, поэтому я пошел домой.

It's very fine weather for a walk but yet I don't think I'll go out. Прекрасная погода для прогулки, но все же я не предполагаю выходить.

Go at once, otherwise (or else) you will miss your train. Идите немедленно, иначе вы опоздаете на поезд.

Наречие может также служить для присоединения придаточного предложения к главному. К таким наречиям относятся *when* когда, *where* где, *why* почему, *how* как

He called when I was busy. Он зашел, когда я был занят.

I do not know where he lives. Я не знаю, где он живет.

I can't understand why he late. Я не могу понять, почему он опаздывает.

Наречие once употребляется для соединения предложений, соответствуя в русском языке раз уж или стоит только... как (и)

Once you have promised you must do it. Раз уж вы обещали, вы должны это сделать.

Once you show any fear, the dog will attack you. Стоит только вам проявить страх, и собака нападет на вас” (Наречие в английском языке - Study-English.info study-english.info› adverb).

Zərflərin qrammatik markerə çevrilməsi onların mürəkkəb cümlə və mikromətnin komponentləri arasında əlaqələndirici vasitəyə çevrilməsi ilə bağlıdır. İngilis dilində zaman zərflərində müşahidə olunan bu hadisə diskursun və ya mətnin komponentləri arasında əlaqələndirici vasitələrə aid münasibətlər sisteminin zənginləşməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən məndə zaman münasibətlərinin əlaqələndirici formada təzahürü kommunikativ tələbatın incəliklərinin dəqiq və optimal ifadə olunması ilə bağlıdır.

M.A.Salkova temporal məzmunlu bağlayıcılaşmış zərflərdən bəhs edərək yazır: “Согласно своим структурным особенностям, исследуемые синтаксические единицы представляет собой сложноподчиненные предложения, состоящие из главной и зависимой частей, каждая из которых обладает выраженной субъективно-предикативной структурой. Зависимая часть функционирует в качестве обстоятельства времени.

Как следствие на структурных характеристик семантическая суюность структур с ПВ(when)состоит в том, что они, прежде всего, отображают временную связь между ситуациями, которые они обозначают. Поскольку данные синтаксические единицы много компонентным образованием, их потенциал складывается из взаимодействия нескольких темпорально релевантных элементов. К ним относятся лексико-грамматическое значение временного союза аспектуальный класс глагола-предикатов обеих частей структуры с ПВ, категориальное грамматическое значение временных форм, прагматические факторы, которые могут иметь конкретно-языковое и неязыковое проявления» (6, 17-18). Zaman zərflərinin situasiyadan asılı olaraq qrammatikləşməsi onların mətnin komponentləri arasında əlaqələndirici funksiya qazanması fakultativ səciyyə daşıyır. Bu hadisə müxtəlif sistemli dillərdə də, xüsusən, iltisəqi dillərdə geniş yayılmışdır. Akad. K.M.Abdullayev “sonra” zərfinin bağlayıcılaşma xüsusiyyətini nəzərə alaraq yazır: “Mətn komponentlərinin ardıcılıq əlaqəsi zamanı onları birləşdirən vasitə, xüsusi leksik vahid kimi çıxış edən “sonra” vahidi də işlədilər bilər. Bu da öz növbəsində mətnin daha möhkəm köçəziyasına xidmət edir” (1, 249).

Mətnin komponentləri arasında və ya daxilində əlaqələndiricilik mətnin ritorik strukturuna aiddir və mətnin seqmentinin (mikromətnin) və ya qlobal əlaqələnmənin, mətni bütövləşmənin formalaşmasına xidmət edir. Mətni bütövlük həm formal, həm də semantik əlaqələnməni əhatə edir. Onların da əsasında mətnin köçəziyası ilə koherentliyinin dialektik əlaqəsi dayanır. Bu dialektik əlaqənin mövcudluğunda mətnin ritorik strukturunun həlledici rolu vardır. Misallara müraciət edək:

“You should, wonder why she wants me around, not why I want to be waiting patiently on my satin cushion to have my head patted.”

Besides

I'm boring you and God knows I'm boring myself.”

“You're not boring me.

I'm a trained listener.

(Raymond Chandler. The Long Goodbye).

“You should, wonder why she wants me around, not why I want to be waiting patiently on my satin cushion to have my head patted.” (“Mənə maraqlı deyil ki, mən ipək balışda otururam, səbrlə gözləyirəm – mənə nə vaxt dönüb baxacaqlar, maraqlıdır mən onların nəyinə lazımam, bax belə” komponenti ilə “Besides I'm boring you and God knows I'm boring myself.” (“Bundan əlavə, mən sizi də təngə gətirdim, özümü

də, Allah görür” komponenti) bağlayıcılaşmış zərf olan “Besides” vasitəsi ilə birləşir, əlaqələ-nir. Ondan sonrakı komponentlər də (“You’re not boring me. (Siz məni təngə gətirmədiniz); I’m a trained listener (Mən dinləməyə vərmişəm); “Besides” bağlayıcısının təsiri altında əlaqələ-nir.

Başqa bir misal:

“When the air inside is still cool and clean and everything is shiny and the barkeep is giving himself that last look in the mirror to see if his tie is straight and his hair is smooth.

"Alcohol is like love," he said.

"The first kiss is magic, the second is intimate, the third is routine.

After that you take the girl's dothes off."(Raymond Chandler.The Long Goodbye).

Bu mikromətdə mətnin komponentləri “When” bağlayıcılaşmış zərfinin cazibəsinə alınaraq bir mərkəzdə birləşdirir, əlaqələndirir. Mətnin komponentləri arasında belə əlaqələnmələri distansion da adlandırmaq olar. Çünki onun funksiyası yanaşı gələn cümlələri deyil, ondan nisbətən uzaqda olan digər komponentləri də əlaqələnmə sferasına salınmaqla mətnin bir seqmenti formalaşır.

Müəllif tərəfindən illokusiya olunmuş informasiyanın strukturlaşması və quruluş seçimi, eləcə də intensionallıq nöqtəyi-nəzərindən diskursiv markerlərin müəyyənləşdirilməsi mətnin ritorik strukturunun qurulmasında mühüm rol oynayır. Zaman zərflərinin bu xüsusda müvəqqəti olaraq bağlayıcı funksiyası yerinə yetirərək praqmatik markerə çevrilməsi kommunikativ ehtiyacdən irəli gəlir, dilin quruluşunun bu cür vasitələrlə zənginləşməsi markerlər sisteminin imkanlarının genişlənməsinə imkan verir.

Ritorik struktur praqmatik markerlərlə o mənada sıx bağlıdır ki, o, çoxsaylı münasibətlər sistemindən asılıdır, həmin münasibətlər insanların həyatı təcrübəsinin zənginləşməsi xüsusunda yeni çalarlar qazanır və ya yeniləri meydana gəlir. Deməli, mətnin ritorik strukturunda fəal rol oynayan münasibətlər (praqmatik markerlər) sistemi daim inkişaf edir, o, statik deyil. Buna da səbəb dilin açıq sistem olmasıdır.

Mətnin ritorik strukturunda qeyd olunan bağlayıcılaşmış sözlərin işlənməsi üslubi hadisədir. Çünki müəllif qənaəti veriləcək informasiyanın əsasında duran ictimai-sosial məzmun daşdığı kimi, onun linqvistik strukturlaşması, daha doğrusu, linqvistik vasitələrin seçimi ixtiyari səciyyə daşıyır. Bu da müəllifin intellektual səviyyəsindən, hadisələrə yanaşma tərzindən asılıdır. Müəllif bu yolda bəzən novatorluq edir, məsələn zərflərin və ya ədatların bağlayıcılaşması kimi. Bu məqam dilin yeni praqmatik markerlərinin formalaşması ilə nəticələnir. Bu mənada dil daşıyıcılarının bu istiqamətdəki aktivliyi mətnin ritorik strukturuna iştirak edən vasitələrin zənginləşməsi ilə nəticələnir. Haqqında bəhs etdiyimiz zərf-bağlayıcı istiqaməti buna nümunədir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998. s. 249.
2. Məmmədov A. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001. s. 37.
3. Hüseyinov Ş. Türk dillərində şəkilçilərin törəmə yolları. Bakı, 2009. s. 34-40.
4. Heywinings M. Advanced Grammar in use; A self-study referens and practice book for advanced learners of English. Cambridge University Press, 2005.
5. Lewis D. Grammatikalizing connectives in English and discourse information structure New Trends in Grammatikalizing and language Change. John Benjamins. 2018. p.135-157.
6. Mann Uillian C. and Sandra A.Tompson. Rhetorical Structure Thory: A Theory of Text orqanization. C: Report RS 87-190 Marina del Rey CA Information Sciens Institute/ Universityof Southern California, 1987.
7. Салькова М.А. Грамматические средства выражения когнитивно-функциональной семантики. Сборных трудов. Выпуск 460. М., 2001. с.17-18.

А.И.Мамедбейли

Роль превратившихся в союзы наречий в риторической структуре текста*Резюме*

Исторически сложилось так, что наречия образовались позже, чем другие основные (самостоятельные) части речи. Несмотря на свою недолгую историю, включение их в процесс грамматизации, играющей важную роль в обогащении морфологической системы языка, можно объяснить не только языковыми факторами, но и требованиями, вытекающими из функционального расширения человеческого общения. Этот процесс охватывает и другие самостоятельные части речи. Например, грамматика местоимений, как и наречий, характеризует морфологический и синтаксический уровень языка с точки зрения его объема функциональной грамматики и, как утверждается в теории о тексте, играет важную роль в построении риторической структуры текста. Система отношений (прагматических маркеров), играющая активную роль в риторической структуре текста, постоянно развивается. В этом процессе наречия-союзы (превратившиеся в союзы наречия) играют важную роль; это связано с их включением в систему ссылок на уровне текста. Наречия в отмеченной ситуации действуют как союзы. Многие наречия в английском языке служат процессу выполнения коммуникативной функции текста в этом направлении.

Это связано с тем, что язык является открытой системой. Развитие наречий-союзов, упомянутых в риторической структуре текста, представляет собой стилистическое явление. Поскольку авторский вывод основывается на социально-экономическом содержании представляемой информации, ее языковое структурирование, а точнее, выбор языковых средств носит произвольный характер. Это также зависит от интеллектуального уровня автора и его подхода к событиям. Автор иногда проявляет новаторство в этом отношении, например, превратив в союзы наречия или междометия. Этот момент приводит к формированию новых прагматических маркеров языка. В этом смысле активность носителей языка в этом направлении приводит к обогащению средств, задействованных в риторической структуре текста. Направление наречий-союзов, о котором говорится в статье, является примером этого.

A.I.Mammadbeyli

The role of conjunctive adverbs in the rhetorical structure of the text*Summary*

Historically, adverbs were formed later than other notional parts of speech. Despite their short history of existence, their inclusion in the process of grammaticization, which plays an important role in enriching the morphological system, can not be explained only by linguistic factors, but also by the requirements arising from the functional expansion of Interpersonal communication. This process, as we have noted, covers the other notional parts of speech as well. For example, the grammaticization of pronouns, like adverbs, is characterized by the morphological and syntactic level of language in terms of its scope of functional grammaticization, and, as stated in the theory of discourse, plays an important role in the construction of the rhetorical structure of the discourse. The system of relations (pragmatic markers) that plays an active role in the rhetorical structure of the text is constantly developing. Conjunctive adverbs play an important role in this process. This is due to the fact that they are part of a multi-faceted coordinating system at the text level. These adverbs fulfill the function of conjunction in the mentioned situation. Many adverbs in English serve the process of fulfilling the communicative function of the text in this direction.

This is because language is an open system. The usage of mentioned conjunctive words in the rhetorical structure of the text is a stylistic phenomenon. Because the author's conclusion as bearing socio-public content of the information, its linguistic structuring, or rather, the choice of linguistic means is arbitrary. And it depends on the author's intellectual level and approach to events. The author is sometimes innovative in this way, such as conjunctionizing adverbs or particles. This point results in the formation of new pragmatic markers of language.

In this sense, the activity of native speakers in this direction results in the enrichment of the means taking part in the rhetorical structure of the text. The adverb-conjunction direction we are talking about is an example of this.

Rəyçi: filol.f.d. İ.N.Sərdarova
Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2022